

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУДОВИ ЖИТЛА НА ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНІ

У статті розглядається традиційне будівництво житла на Чернігово-Сіверщині (друга половина XVIII – середина XIX ст.).

Ключові слова: житло, Чернігово-Сіверщина, хата, оселя, будівництво, традиції.

Одним із перших дослідників, який ввів поняття "український архітектурний стиль", був М.Шумицький¹. Дослідники XIX ст.: М.Арандаренко, О.Афанасьєв-Чужбинський, М.Маркевич розглядали житло в основному у контексті побуту малоросіян. Ф.Вовк, М.Сумцов і С.Таранушенко на початку XX ст. зробили практичні заміри житла, охарактеризували його особливості². У 1960-х – на поч. XXI ст. українське житло досліджували: А.Данилюк, В.Наулко, В.Борисенко, Т.Косміна, В.Самойлович. Проте, вони розглядали це питання в цілому. Комплексним дослідженням народної архітектури Чернігово-Сіверщини були присвячені лише окремі роботи.

Народна архітектура України, і в першу чергу житла, сформувалася під впливом цілого ряду причин та умов, важливе місце серед яких займали соціально-економічні та природно-кліматичні умови³.

Дім, хата, будинок, оселя – це місце того найсокровеннішого життя, де сплітаються "містичні корені буття"⁴. Це символ "щастя, добробуту, єдності сім'ї та роду; ширше – символ опанованого, людського простору"⁵. А.Данилюк, досліджуючи українську хату, наголошував: "У традиціях української хати ми бачимо безмежний прояв творчої снаги народу, його досвіду, знань і художнього смаку. Народне житло було цікаве і оригінальне, хата для селянина ставала всім: і храмом, і рідним краєм, і батьківщиною, і матір'ю"⁶. Тому, спорудження будинку – була не аби яка подія в житті родини, з дивовижними обрядами і звичаями. Спочатку вибирали місце для оселі. Зверталась увага на те, щоб під неї не потрапила дорога чи стежка, бо тоді в майбутньому житті не буде спокою. У яму, куди закопували перший з чотирьох основних стовпів, кожен із членів родини обов'язково кидав гроші (щоб вони були і в новій оселі). Під другий стовп клали вовну (для тепла). Під третій – жито (для довголіття). Майстер виготовляв невеликий дерев'яний хрест, якого кропили свяченою водою і прибивали до першого основного дерев'яного стовпа. Він слугував своєрідним талісманом, який мав оберігати мешканців від усяких життєвих неприємностей⁷.

Народна архітектура українців уже в XVII–XVIII ст. набула рис яскравої національної виразності. Про це свідчать особливості традиційної архітектури окремих історико-етнографічних районів України. На її території історично сформувалися три зони поселень: північна, центральна і південна. Північна зона (Полісся, Волинь) характеризувалась багатодвірними поселеннями, переважно вуличного типу. У східній частині цієї зони (Чернігівщина та Новгород-Сіверщина) поряд із вуличними побутували безсистемні та безсистемно-вуличні поселення, що надавали своєрідності регіону⁸.

Враховуючи те, що досліджувана нами територія майже вся знаходилася в межах зони, перехідної від Лісостепу до Полісся, їй притаманні риси обох вищезазначених зон. Особливістю цієї території є те, що Батурин та Глухів були гетьманськими столицями, а Борзна – сотенним містечком, відповідно розміщені навколо цих міст поселення, також мали свої особливості.

На Чернігово-Сіверщині були поширені типи двору з вільним розташуванням споруд, наближенням житла до вулиці, при цьому дотримувались народних традицій, пов'язаних з орієнтацією чільного фасаду на сонце⁹.

У спогадах про юність П.Скокан подає детальний опис батуринських осель: "Большинство горбаневских хат были глиняными мазанками, чисто выбеленными снаружи и внутри мелом.

Попадались и рубленые хаты зажиточных крестьян. Крыши хат были крыты соломой со стрехами, иногда с причалком – небольшим навесом. Вокруг хаты делалась призьба – это невысокая насыпь для защиты от сырости¹⁰.

Найбідніше населення будувало хати з лози чи хмизу, обмазуючи глиною з соломою (турлучні хати), з дерев'яних брусів у зруб та в закладку, обмазані глиною та білені в середині і зовні. Як зазначає Хв.Вовк, такі хати трапляються "як загальне правило – тільки на Чернігівщині"¹¹. Хати з дерева можна поділити на дві категорії: хати у шули, у стовпи, у слупи, у закидку, та хати у зруби. Перша категорія безпосередньо підходить до турлучних будинків з тією різницею, що в хатах цієї категорії лозу заміняють на досить товсті бруси, або короткі дручки¹²; Будували їх зазвичай ті господарі, котрі не мали достатньо коштів на рублену хату.

Друга категорія дерев'яних будинків значно відрізняється від попередньої¹³. Хати у зруб, або як ще казали "у цівки" стали, за висловом Х.Вовка "економічним ідеалом українського селянства"¹⁴. Будівництво житла було великою подією в житті людей. Його, безперечно, пов'язували із обрядовими діями та використанням вишиваних тканин. Так, у Поповій горі, що на Чернігівщині, заклавши три вінці, посередині зрубу ставили догори дном діжу, вкривали її скатеркою і виставляли хліб, наїдки та горілку. Поклавши під третій вінець трохи грошей, теслі били три поклони й сідали до трапези. А в селі Роїще Чернігівського району гроші клали не під третій вінець, а під підвалини. Як хата була закладена, теслям давали по рушнику, після обіду в цей день вони вже не працювали, а йшли додому¹⁵.

Вікон зазвичай робили два – три у південній стіні, одне у східній або західній. Кажуть в народі, що "старі люди знаючіші були і через те й щасливіші на всьому: собі хати будували до сонця вікнами... от воно в хаті оживляло усіх"¹⁶. У північній стіні вікон не робили, щоб взимку північні вітри не видували тепло¹⁷. Для дверей в перший вінець, чи в підвалину хати вдовблювали шули, що потім становили "лудки", чи "одвірки". На верхній вінець, чи ощепину клали сволок – дуже товсту балку, що підтримує цілу стелю, а іноді клали два сволоки навхрест, або паралельно. На сволоці дуже часто вирізали хрест, рік і день побудови хати та ім'я власника. Зі сволоком було пов'язано багато вірувань, обрядів та звичаїв у житті нашого народу, він вважався своєрідним захисником оселі. Зокрема, на весіллі стукали діжею об нього, під нього садовили молодих, а збираючи дитину на хрестини, куми піднімали її до сволока і зичили добра та шани людської. Сволок виготовляли з товстого стовбура дуба або липи, який обтесували, надаючи йому прямокутної або квадратної форми. У деяких регіонах існував звичай переносити міцний сволок зі старої хати до нової. Його урочисто піднімали на зруб, перев'язували рушником або хусткою, іноді господиня обгортала сволок своїм кожухом, щоб хата була тепла¹⁸.

Стелю настиляють на сволок, а потім змащують її товстим шаром глини, круто замішаної з половиною і водою. Для того, щоб зробити дах, спочатку кладуть паралельно поперечні бруси декілька штук на однаковій відстані один від іншого, які звуться балки. На них ставлять та прикріплюють крокви, або ж стропила, на які горизонтально кладуть лати, тобто дручки, до яких безпосередньо прив'язують солому. Хати як найубогіші, так і хати заможніших господарів мали стріхи цілком гладкі, без гребіння, що випинався б на горі і без так званих острішків на ребрах, з високою та тонким дерев'яним комином¹⁹. Стріха, або як її ще називали дах, чи покрівля була чотирихилою, в основному солом'яною, причому в північній і центральній Україні не дуже високою, а іноді і зовсім низькою, особливо в місцевостях, де сильні вітри. Стріхи на Чернігово-Сіверщині, в основному, покривали сніпками, або ж у натруську. Такі покрівлі мали менш заможні господарі²⁰. Приміщення, що утворювалося між стелею хати та дахом (стріхою) мало назву чердак, або горище (слугувало місцем складу всього, чого тільки треба було)²¹.

По кутах хати забивали в землю кілки, чи стовпчики і закладали за них товсті дошки, а то й цілі бруси. А між ними та хатою насипали землі, чи глини та старанно утрамбовували її. Це робилося для того, щоб захистити хату знизу від води та вітру і називалося призьбою. Крім того, всередині зруба насипали землю, яку дуже міцно утрамбовували, після чого більш заможні люди робили дерев'яну підлогу, чи настил, а бідніше населення робило долівку, тобто міцно утрамбовану землю обмазували рідкою глиною. Потім більш заможні верстви населення, таку хату клинцювали або ж дранкували²². Після того як був зведений дерев'яний каркас хати, а також влаштована покрівля, господарі збирали толоку (гурт), як правило – у неділю – вільний

від основної роботи день. Сюди збиралось майже все село. Толокою обмазували хату глиною. Після закінчення роботи господарі пригощали працівників, запрошували музик і все закінчувалося святом²³.

Після того як суміш на стінах висохне, хату білили. Менш заможне населення білило хати безпосередньо по зруб, не клинцюючи та не дранкуючи його. В досліджуваній місцевості переважали будинки з білою крейдяною барвою. Але господарську частину хати не білили, а лише обмазували глиною, тому вона мала жовто-глиняне забарвлення²⁴.

У північній смузі України ганок зовсім відсутній, або його заміняє невеличкий навіс над вхідними дверима²⁵. В основному ганків не було у хатах турлучного типу, тобто збудованих у шули, слуп, чи стовпи. Біля таких хат робилися призьби. У хатах, побудованих у зруб прибудовували ганок, або ж як його ще називали поріг. В Батурині, зокрема, він звався "крильце", а в сусідніх з ним м. Борзні та с. Красному – "рундук" та "місток".

На території Чернігово-Сіверщини переважали хати типові для середньої смуги України: білені дво - та трикамерні споруди. Останні житлові приміщення поділялись на три частини – це тепле житлове приміщення з піччю, неопалювані сіни та комора під однією стріхою²⁶. Класичний тип українського триподільного житла був з розташуванням сіней (калідору) у центрі споруди та двобічним відносно до них розташуванням інших двох камер: з одного боку – житлового приміщення (хати), з другого – підсобного для зберігання продуктів, реманенту або сезонного одягу (комора, чулан, кладовка)²⁷. Часом траплялися трикамерні приміщення іншого типу з загальними сіньми та обабіч яких розміщувалися дві окремі теплі хати з печами. Такі хати будувалися в тому випадку, коли в них проживали два дорослі члени родини зі своїми сім'ями.

Особливою, невід'ємною частиною хати була піч, яку найчастіше робили з глини, або ж із цегли (особливо з сирцю). До речі, можна зробити припущення, що печі в Батурині та його окрузі були зроблені в основному з цегли, бо населення розбирало залишки будівель гетьмана І.Мазепи і використовувало для потреб у власних господарствах. Пізніше, за часів гетьманування К.Розумовського і в подальші часи в Батурині було налагоджене виробництво цегли на цегельнях графа. Також робилися печі з кахель, що виготовлялись на гетьманських заводах.

Відповідно до вулиці розміщення українського двору (вулична забудова) мало такі варіанти: віддалено, наближено та безпосередньо щодо вуличної межі²⁸. Взагалі, на той час, існувало два типи вуличних забудов: вільна і однорядна. При вільній забудові господарські будівлі і хата розташовувалися без певного регулярного порядку, йдучи за особливостями рельєфу та вимогами господаря. А однорядна забудова характеризувалася тим, що господарські будівлі, будучи не зв'язаними з хатою, розташовувалися з нею в одному ряду²⁹. На території Батуринщини переважав двір вільного типу, з нез'язаними між собою будівлями (хлівом, стайнею, коморою, льохом та ін.).

Подвір'я обов'язково мало огорожу, бо за народними повір'ями, хоча б декількома збитими кілками, обгороджували перед хатою подвір'я. Хата не мала стояти як на дорозі, мусила бути відділена загорожею з усіх боків від цільного кавалка землі³⁰. Так, як і на переважній більшості території України, у нашій місцевості огорожу, що мала назву ліса, плели з лози. Ворота і хвіртка виготовлялись з того ж матеріалу. Більш заможні господарі городили двір частоколом (тином), або дощатим парканом. Ворота були, переважно, з суцільних, добре підібраних дощок. Над ними інколи влаштовували одно -, або двосхилий дашок.

По закінченню основних робіт розпочинався етап переселення у нове помешкання. Перш ніж зробити вхідчини, напередодні впускали в новозведену хату на ночівлю kota або півня, які мали вигнати нечисті сили та "обжити житло"³¹. Особливо урочисто й святково відзначали вхідчини, перехідчини або входини, дуже пильнували, щоб не виникло сварки в цей день, а також намагалися дотриматись всіх звичаїв, пов'язаних з переселенням до нової оселі³². Вхідчини в хату робили тільки на підповні місяця, бо тоді хата добром наповнюється. Починалося свято обов'язково зі сходом сонця. Найперше заносили в хату стіл з хлібом-сіллю на ньому. Потім хтось із старших синів заносив до хати ікону і ставив її на покуті³³. В нову хату, зазвичай, ходили з хлібом та гостинцями, бо з пустими руками ходити не годилося.

Досліджуючи українську архітектуру В.Січинський писав: "Українська хата в уявленні своїх і чужих має найбільше привабливих рис мальовничості та утульності. Серед садків і квітів

поетично виглядає гладко обмазаний, чисто побілений будиночок із гладко зачесаною й рівно підстриженою солом'яною стріхою"³⁴. Великого значення надавали оздобленню хати, як зовні, так і всередині, прагнучи не лише зробити її несхожою на сусідні оселі, але й захистити обереговими розписами стін. Подібне малювання сприймали не тільки як елемент оздоблення, а й як сакральний акт³⁵.

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що будівництву житла на Чернігово-Сіверщині завжди приділяли неабияку увагу. У XVIII – середині XIX ст. домінуючим житлом населення містечок Чернігово-Сіверщини була хата. Вона, як і в попередні часи мала своєрідний сакральний зміст для її мешканців. Весь процес традиційного будівництва був просякнутий давніми народними уявленнями, супроводжувався цілою низкою правил, ворожінь й обрядів³⁶. Розпочинали з ретельно обраного місця для майбутньої оселі³⁷, а також пильно відбирали будівельний матеріал³⁸, з якого зводили житло, дотримуючись обрядів і звичаїв, до речі, багато з яких збереглось і донині³⁹. Зведена з численними застереженнями будівля, відігравала подвійну роль: функціонально-прагматичну й сакрально-духовну. Значення останньої – захист від всесильності безмежного світу, створення його малої моделі, очищеної від злих сил⁴⁰. Адже хата була не тільки місцем, де родина проводила більшу частину свого життя, але й вогнищем, довкола якого зберігалися давні й прекрасні традиції⁴¹. Комплексність уявлень про світ для людини розпочинався з житла й проходив домінантою через усе життя. Поєднавши багато видів мистецтва, народна архітектура Чернігово-Сіверщини пройшла довгий шлях розвитку традицій і дала довершені зразки, які є вагомим внеском у загальнолюдську культуру⁴².

¹ Шумицький М. Український архітектуриний стиль. – К., 1914. – С. 11.

² Див., наприклад: Таранушенко С. Хата на Єлизаветинському провулку під чис.35 в Харкові / Памятки українського мистецтва. – Харків, 1922. Перевидання: Таранушенко С. Хата на Єлизаветинському провулку під чис.35 в Харкові / Таранушенко С.А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії /упоряд. О.О.Савчук, С.І.Білокінь; підготовка тексту О.О.Савчук, М.М.Красиков; наук. ред. М.М.Красиков; передм. С.І.Білокося; прим.О.О.Савчука. – Харків, 2009. – С. 31–77. – (Серія "Студії з фольклору та етнографії Слобожанщини"; вип. 4).

³ Самойлович В.П. Народна архітектура України в ілюстраціях. – К., 1990. – С. 5.

⁴ Флоренский П.А., священник. Собрание сочинений. Философия культа (Опыт православной антропологии) / Сост. Игумен Андроник (Трубачев). – М., 2004. – 685 с.

⁵ Дом // Энциклопедия символов, знаков, эмблем / Сост. К.Королев. – М.-СПб., 2005. – С. 139–142.

⁶ Данилюк А.Г. Українська хата. – К., 1991 – С. 4.

⁷ Черняков С. Як будували українську хату // Біла хата. – 28 лютого 2003. – С. 6.

⁸ Культура і побут населення України: Навч. посібник / Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф. – К., 1993. – С. 102.

⁹ Там само. – С. 113.

¹⁰ Скокан П. Батурин (по историческим местам Украины): сборник воспоминаний, очерков, рассказов и других материалов (на правах рукописи). – М., 1979. – С. 17.

¹¹ Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 98.

¹² Там само. – С. 101.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С. 102.

¹⁵ Зайченко В. Вишивка Чернігівщини. – К., 2010. – С. 31

¹⁶ Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В.Борисенко. – К., 2007. – С. 359.

¹⁷ Щербаківський В. Орнаментация української хати. – Рим, 1980. – С. 14.

¹⁸ Черняков С. Вказ. праця. – С. 6.

¹⁹ Вовк Х.К. Вказ. праця. – С. 96.

²⁰ Там само. – С. 102–103.

- ²¹ Щербаківський В. Вказ. праця. – С. 17.
- ²² Вовк Х.К. Вказ. праця. – С. 104.
- ²³ Черняков С. Вказ. праця. – С. 6.
- ²⁴ Вовк Х.К. Вказ. праця. – С. 92.
- ²⁵ Там само. – С. 104.
- ²⁶ Там само. – С. 96.
- ²⁷ Культура і побут населення України: Навч. посібник / Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф. – К., 1993. – С. 106.
- ²⁸ Там само. – С. 104.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Маковій Г. Затоптаний цвіт: Народознавчі оповідки. – К., 1993. – 205 с.
- ³¹ Скуратівський В. Русалії. – К., 1996. – С. 408.
- ³² Українська етнологія: Навч. Посібник / За ред. В.Борисенко. – К., 2007. – С. 361.
- ³³ Там само. – С. 362.
- ³⁴ Січинський В. Українська архітектура // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В.Ульяновська. – К., 1993. – С. 268–269.
- ³⁵ Самойлович В.П. Народна архітектура України в ілюстраціях. – К., 1990. – С. 7–8.
- ³⁶ Чернігівщина: енциклопедичний довідник / за ред. А.В.Кудрицького – К., 1990. – С. 480–481.
- ³⁷ Маковій Г. Затоптаний цвіт: Народознавчі оповідки. – К., 1993. – 205 с.
- ³⁸ Скуратівський В. Вказ. праця. – С. 407.
- ³⁹ Черняков С. Вказ. праця. – С. 6.
- ⁴⁰ Чернігівщина: енциклопедичний довідник / за ред. А.В.Кудрицького – К., 1990. – С. 481.
- ⁴¹ Скуратівський В. Вказ. праця. – С. 424.
- ⁴² Чернігівщина: енциклопедичний довідник / за ред. А.В. Кудрицького – К., 1990. – С. 481.

В статье рассматривается традиционное строительство жилища на Чернигово-Северщине (вторая половина XVIII – середина XIX вв.).

Ключевые слова: жилище, Чернигово-Северщина, хата, жилье, строительство, традиции.

Article deals with the traditional building of the dwelling in Chernihiv-Siverskyi region (in the 2nd half of the XVIII – 1st half of the XIX cent.).

Keywords: dwelling, Chernihovo-Sivershchyna, peasant's house, habitation, building, traditions.